Куриленко Карина Володимирівна,
здобувач першого (бакалаврського) рівня вищої освіти
факультету права та міжнародних відносин
Київського столичного університету імені Бориса Грінченка

РОЛЬ ТА МІСЦЕ РІШЕНЬ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ В СИСТЕМІ ПРАВА УКРАЇНИ

В умовах сучасних викликів, що постали перед Україною в контексті збройної агресії Російської Федерації, особливої значущості набуває ефективне функціонування механізмів захисту прав людини. Одним із ключових інструментів такої правозахисної системи є Європейський суд з прав людини — судовий орган Ради Європи, юрисдикція якого поширюється на всі держави-учасниці Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року.

Після приєднання України до Ради Європи та ратифікації Конвенції, практика ЄСПЛ набула нормативного значення в національному правовому порядку. Водночас залишається відкритим питання про реальну ефективність впливу цієї практики на українську систему права, її застосування судами та законодавцем. Зокрема, в умовах збройного конфлікту, що триває на території України з 2014 року, практика ЄСПЛ виконує не лише інтерпретаційну, а й доказову функцію в контексті міжнародної відповідальності держав.

Метою цього дослідження є аналіз ролі та місця рішень Європейського суду з прав людини в системі права України з урахуванням конституційно-правових положень, національного законодавства, судової практики та актуальної міжнародної ситуації. У роботі використано формально-юридичний, порівняльно-правовий та системний методи дослідження, а також елементи аналізу судової практики.

Актуальність теми зумовлена як посиленою динамікою росту кількості міждержавних та індивідуальних заяв у ЄСПЛ проти російської федерації, а також України, так і необхідністю системного осмислення того, яким чином практика цього Суду впливає на тлумачення та застосування українського законодавства. З'ясування правової природи прецедентної практики ЄСПЛ, визначення її обов'язковості й аналіз реалізації національними судами рішень Суду дозволяє оцінити реальний рівень інтегрованості України в європейський правовий простір.

Виклад основного матеріалу. У системі сучасного європейського права регіональні судові органи відіграють ключову роль у забезпеченні правової інтеграції, захисту основоположних прав і свобод, а також у гармонізації судової практики держав-учасниць. В основоположних актах європейських

інтеграційних об'єднань цьому питанню присвячується окремий розділ. При цьому судові установи мають статус, рівнозначний іншим органам міжнародних європейських організацій, таким як асамблеї, ради, комітети та парламентські структури. Так, правовий статус ЄСПЛ закріплено не в Статуті Ради Європи, а в Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року (далі — ЄКПЛ), де главу II (ст. 19–51) повністю присвячено саме діяльності Європейського суду з прав людини. Це підкреслює унікальність правової природи цього конвенційного органу [8].

Варто наголосити на тому, що рішення ЄСПЛ мають виражений прецедентний характер, тому практика Суду відіграє ключову роль у гармонізації національного законодавства із загальноєвропейськими стандартами захисту прав людини.

Особливістю ЄСПЛ є його автономність від політичних органів Ради Європи та одночасне виконання функції інтерпретатора правових стандартів у регіоні [18]. Прикладом є справа Loizidou v. Turkey 1996 року, у якій Суд визнав, що ефективний контроль однієї держави над частиною території іншої може зумовлювати її відповідальність за дотримання Конвенції. Це стало підґрунтям для подальшої практики Суду щодо екстериторіальної юрисдикції [4]. Також важливе рішення у справі Selmouni v. France 1999 року змінило підхід до тлумачення заборони катувань згідно до ст. 3 ЄКПЛ , наголосивши, що стандарти прав людини мають розвиватися [5].

Особливу увагу слід приділити іншому аспекту статусу європейських регіональних судів, який безпосередньо пов’язаний із питанням правових підстав їхнього створення. Йдеться про принцип їхнього постійного функціонування. Якщо серед міжнародних судових установ є такі, що працюють на тимчасовій основі («ad hoc») або періодично (наприклад, міжнародні кримінальні трибунали), то активна співпраця європейських держав вимагає функціонування судових інстанцій на постійній основі. Саме так працюють європейські судові установи, що формують систему європейського інтеграційного правосуддя.

У деяких випадках правові підстави постійного функціонування судів чітко визначені, в інших – ні, що, однак, не перешкоджає їхній стабільній діяльності. Подібний принцип закріплено щодо ЄСПЛ: згідно з Європейською Конвенцією, він працює безперервно (ст. 19).

З огляду на це, постійний характер діяльності ЄСПЛ є одним із чинників його впливу на правотворчість у сфері захисту прав людини. Постійність функціонування, стабільна юрисдикція та процесуальна незалежність

дозволяють Суду сформувати стійку систему прецедентного права, яке держава-учасниця зобов'язана враховувати згідно зі ст. 46 ЄКПЛ [8].

Таким чином, незалежно від того, чи прямо закріплено принцип постійного функціонування того чи іншого міжнародного регіонального суду, на практиці всі суди, що входять до європейської системи інтеграційного правосуддя, працюють на безперервній основі. Це правило застосовується незалежно від фактичного обсягу діяльності європейських судових органів і не залежить від періодичності їхньої роботи [2]. Їхня головна функція полягає в тлумаченні та застосуванні права відповідного правопорядку, а також виконанні своїх обов'язків без обмежень у часі чи певної заздалегідь визначеної місії. Відповідно, ці судові установи продовжують свою діяльність доти, доки існує організація, що створила відповідний правопорядок. Частота виконання їхніх функцій визначається обсягом компетенції, наданої суду установчими актами конкретного інтеграційного об'єднання.

У практиці України правозастосування та наукових дослідженнях поняття прецедентної практики Європейського суду з прав людини як «джерела права» має свої особливості. Для глибшого розуміння правової природи рішень Європейського суду необхідно продовжити попередній аналіз щодо з'ясування статусу цієї інституції в межах системи Ради Європи.

Функціонування ЄСПЛ полягає у розгляді індивідуальних справ (заяв), які були визнані прийнятними до провадження. Подавати такі заяви можуть як фізичні особи, так і неурядові організації або групи громадян. Варто зазначити, що кількість звернень до Європейського суду з прав людини з боку країн-членів Ради Європи невпинно зростає. Ймовірно, це свідчить про те, що значна частина громадян не задоволена національними судовими рішеннями і тому змушена звертатися до ЄСПЛ [7, с. 119].

Україна приєдналася до Ради Європи 9 листопада 1995 року, а Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод разом із додатковими протоколами була ратифікована лише 17 липня 1997 року відповідно до Закону України № 475/97-ВР. Відповідно до статті 1 цього Закону, Україна повністю визнає дію статті 25 Конвенції 1950 року, яка передбачає право подання індивідуальних заяв до Європейської комісії з прав людини, а також статті 46, що встановлює обов'язкову юрисдикцію ЄСПЛ без необхідності укладання додаткових угод [10].

Конвенція є динамічним правовим документом, який потребує тлумачення з урахуванням сучасних реалій. Протягом десятиліть з моменту її ухвалення відносини між державами та громадянами зазнали значних змін. З огляду на еволюцію суспільних уявлень щодо правового захисту особи, ЄСПЛ

розширив сферу застосування пункту 1 статті 6 Конвенції, поширивши її дію на спори між громадянами та державними органами [3].

Загальні принципи дії міжнародних договорів в Україні визначені статтею 9 Конституції, згідно з якою міжнародні угоди, ратифіковані Верховною Радою, є частиною національного законодавства [11]. З огляду на положення Конституції, Віденської конвенції та Закону України № 1906-IV, під час здійснення правосуддя суди мають враховувати принцип пріоритету міжнародного договору над національними нормативно-правовими актами, за винятком Конституції України. У разі розбіжностей між положеннями міжнародного договору та внутрішнім законодавством застосовуються норми міжнародного права.

Також суди керуються нормами Конституції України як актом прямої дії. Водночас вони не уповноважені визнавати неконституційними закони чи міжнародні договори — це належить до виключної компетенції Конституційного Суду України. Хоча Конвенцію було ратифіковано Законом № 475/97-ВР ще у 1997 році, її положення стали обов'язковими для України лише 11 вересня 1997 року — після передачі ратифікаційної грамоти Генеральному секретарю Ради Європи відповідно до статті 59 Конвенції.

Згодом, 3 травня 2002 року, Україна ратифікувала Протокол № 13 (Закон № 318-IV від 28.11.2002 р.), а пізніше — Протокол № 14 (Закон № 3435-IV від 09.02.2006 р.), який набрав чинності 1 червня 2010 року. Важливо підкреслити, що всі додаткові протоколи є невід'ємною частиною Конвенції [9].

Значним кроком у впровадженні норм Конвенції стало ухвалення Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23.03.2006 року № 3477-IV. Відповідно до його статті 17, суди зобов'язані застосовувати Конвенцію та практику ЄСПЛ як джерело права при розгляді справ. Це означає, що при встановленні обставин справи, обґрунтуванні рішень та тлумаченні норм національного законодавства суди повинні враховувати позиції ЄСПЛ.

У кожному судовому рішенні використання практики ЄСПЛ здійснюється через статтю 17 зазначеного Закону. Крім того, його стаття 18 визначає порядок посилання на Конвенцію та рішення Європейського суду. При цьому поняття «практика Суду» охоплює не лише рішення щодо України, а й рішення, ухвалені щодо інших держав. Закон № 3477-IV не містить жодних заборон щодо застосування судової практики ЄСПЛ у справах, розглянутих стосовно інших країн [9, с. 6].

Крім цього, в Постанові Пленуму Вищого адміністративного суду України «Про судове рішення в адміністративній справі» від 20.05.2013 № 7 передбачено можливість посилання на рішення ЄСПЛ у мотивувальній

частині судових рішень. Суди повинні обґрунтовувати застосування певних норм права та мотивувати їх вибір. Просте цитування законодавчих положень без належного тлумачення їх застосування не може вважатися достатнім юридичним обґрунтуванням [9].

Таким чином, при ухваленні рішень суди мають ретельно аналізувати контекст справи, щоб уникнути викривлення змісту практики ЄСПЛ. Некоректне використання окремих цитат із рішень Європейського суду може призвести до неправильного тлумачення правових норм.

При цьому суди мають певну дискрецію у визначенні доречності застосування практики ЄСПЛ у конкретній справі. За словами С. Шевчука, обов'язковість прецедентної практики ЄСПЛ для України випливає з принципу ієрархії юрисдикцій: саме Європейський суд має вищу юрисдикцію у сфері захисту прав людини, що узгоджується з частиною четвертою статті 55 Конституції України [12, с. 173].

Під час розгляду справ суди часто використовують рішення ЄСПЛ для обґрунтування принципу юридичної визначеності, що випливає з положень Конвенції. Наприклад, у рішеннях Львівського окружного адміністративного суду від 2 жовтня 2014 року (справа № 813/5533/14) та Миколаївського окружного адміністративного суду від 11 січня 2010 року (справа № 2а-3850/09/1470) суди посилалися на позицію ЄСПЛ у справі Yvonne van Duyn v. Home Office (Case 41/74).

У цьому контексті важливо розглядати рішення ЄСПЛ комплексно, з урахуванням їх системного впливу на правозастосування в Україні.

В умовах збройного конфлікту, який триває на території України з 2014 року, а особливо після повномасштабного вторгнення у 2022 році, практика ЄСПЛ набула нового значення. Його судова практика дедалі частіше використовується не лише для захисту індивідуальних прав, а й як засіб фіксації системних порушень прав людини, пов'язаних із воєнними діями, окупацією, переслідуваннями та депортаціями.

У червні 2022 року Україна подала міждержавну заяву проти Росії за порушення Конвенції під час повномасштабної агресії, що підтверджує зростання ролі ЄСПЛ у контексті міжнародно-правової відповідальності держав. Водночас національні суди активно використовують прецеденти Суду для захисту прав внутрішньо переміщених осіб, військовослужбовців, цивільного населення на окупованих територіях, що демонструє гнучкість і універсальність правових механізмів ЄСПЛ у період кризи.

Саме тому Суд дедалі частіше виступає органом, який не лише здійснює тлумачення та забезпечує застосування існуючих міжнародно-правових норм у сфері захисту прав людини, але й виступає творцем нових підходів та

стандартів. Це проявляється як у процедурному аспекті (наприклад, у прискоренні розгляду міждержавних справ), так і в матеріальному — через розширене тлумачення положень Конвенції.

Зокрема, у справі Ukraine v. Russia (re Crimea) (заяви № 20958/14 та № 38334/18), Суд визнав прийнятною заяву уряду України щодо порушення прав людини та встановив, що Російська Федерація здійснювала ефективний контроль над територією Автономної Республіки Крим уже з 27 лютого 2014 року, тобто ще до офіційної анексії півострову [6]. Це рішення є визначальним для подальшого розвитку практики у сфері відповідальності держав за окупаційне правління. Таким чином, Суд фактично визнав агресію РФ як триваюче порушення міжнародного права та низки положень статей ЄКПЛ.

ЄСПЛ також встановлює прецеденти в оцінці застосування Конвенції під час активної фази бойових дій. Це стосується, зокрема, стандартів щодо права на життя згідно до ст. 2 ЄКПЛ, заборони катувань, що передбачається ст. 3 ЄКПЛ, права на ефективний засіб правового захисту відповідно до ст. 13 ЄКПЛ тощо [8]. Водночас, ЄСПЛ координує свою діяльність із міжнародними інституціями, включаючи Міжнародний кримінальний суд, що посилює комплексний підхід до відповідальності за воєнні злочини та злочини проти людяності.

Крім того, у міждержавній справі Ukraine and the Netherlands v. Russia (заяви №№ 8019/16, 43800/14 та 28525/20), що стосується подій на сході України та збиття літака рейсу МН17, ЄСПЛ встановив, що Росія має нести відповідальність за численні порушення ЄКПЛ, які були скоєні в ході цього злочину [1]. Це рішення є безпрецедентним за масштабом та правовою новизною, і вже впливає на розвиток правових стандартів у ситуаціях, де порушення Конвенції відбуваються в умовах міжнародного збройного конфлікту.

Висновок. У ході цього дослідження було встановлено, що практика Європейського суду з прав людини відіграє ключову роль у формуванні та розвитку системи права України. Рішення Суду, маючи прецедентний характер, використовуються національними судами як орієнтир для тлумачення та їх застосування , а в окремих випадках — як обґрунтування для законодавчих змін.

Юридична обов’язковість рішень ЄСПЛ для України базується на нормах Конституції України, міжнародних договорах, зокрема Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, та на положеннях спеціального закону № 3477-IV.

В умовах повномасштабної збройної агресії росії проти України практика ЄСПЛ виконує також функцію фіксації системних порушень прав людини,

сприяє встановленню міжнародно-правової відповідальності держави-агресора та захищає права різних категорій населення, в тому числі вразливих, таких як внутрішньо переміщені особи, військовослужбовці, цивільне населення на окупованих територіях.

Водночас практика Суду виконує й правотворчу функцію: вона не лише виступає інтерпретатором Конвенції, а й формує нові стандарти захисту прав і свобод, які повинні застосовуватись державами-учасницями. В Україні, де законодавство перебуває у стадії реформування, значення рішень ЄСПЛ як стабілізуючого та орієнтуючого інструменту особливо зростає.

Отже, рішення ЄСПЛ інтегрувались у систему українського права як функціонально обов'язкові прецеденти, що забезпечують єдність судової практики, посилюють юридичну визначеність та сприяють реалізації принципу верховенства права. Їх належне застосування є необхідною умовою для ефективної інтеграції України до європейського правового простору.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Ukraine and the Netherlands v. Russia. URL.: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-221847.
2. Barer C., Grant J. International Criminal LawDeskbook. Routledge, 2013. 568 p.
3. Case judgment of Ferrazzini v. Italy (Заява N44759/98). URL.: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/980_167.
4. Loizidou v. Turkey, ECHR, Judgment of 18 December 1996, Series A no. 310. URL.: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-58007%22]}
5. Selmouni v. France, ECHR, Judgment of 28 July1999, Reports 1999-V. URL.: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22002-13989%22]}.
6. Ukraine v. Russia (re Crimea). URL.: https://hudoc.echr.coe.int/ukr?itemid=002-14347.
7. Ісмаїлов К. Ю. Вплив рішень Європейського суду з прав людини на систему джерел права України. Держава і право. Вип. 51. С.75–80.
8. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, 1950. URL.: https://www.echr.coe.int/documents/convention_eng.pdf.
9. Постанови Пленуму Вищого адміністративного суду України «Про судове рішення в адміністративній справі». URL.: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/ru/v0007760-13.
10. Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод: Закон України від 17.07.1997 № 475/97-ВР. URL.: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/475/97-вр.
11. Фулей Т. І. Застосування практики ЄСПЛ приздійсненні правосуддя : наук.-метод. посіб. 2-ге вид., випр. і допов. Київ, 2015. 208 с.
Шевчук С. Судова правотворчість: світовий досвід і перспективи в Україні. К.: Монографія, 2007. С. 466.